

ՀՈՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՑՈՒԹԻՒՆ

ՂԵՂՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

ՀՈՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՀԱԴԻՑՈՒԹԻՒՆ

ԹՐԱՄԵՐՈՒԹԵԱՄՔ

Աշխատի ագրական չափազային

երրորդ ժողովոյն և Համախմբն:

ԱՐ Բ ԳԵՂԵՑԻՔ

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ԴԱԶԱՐ

Ուերիս, Եթէ ոչ յանդուզն, նորանշան
բան միւ համարուի, որ այնքան մեծամեծ և
մեծապահծ ազգաց, տէրութեանց և ընկե-
րութեանց մէջ, որոնք ազնաւութեան և
Հանճարոյ վատապարձ մրցանոր կը ներ-
կայացրին. իրենց աշխարհագրական զի-
տութեանց զանաքը այս ազնաւութեան և ար-
ժանաւոր անհամար բարդացին մէջ, մասնէ-
նաւ այն ազգն կամ երկիրն, որ իրեն վա-
զեմի ազնաւութեանութեամբն հանգերձ, հի-
մայ Արխայ նախանի ժողովրդոց ախուր նըշ-
խարաց մէջ կը խառնուի. որոնք ՚ի
ոկորան ժամանակաց բանած էին այն կե-
զրոնառեղին, յորմէ կը ձաւալէր աշխար-
հի վարչութեան չարժիշ զօրութիւնն, մինչ-
զեռ աշխարհան արթուն զուարթունն Աւ-
րագա՝ կարծես ընալից՝ զեռ ևս խանձար-
րոց քաղցր երազներով կը զրունոյր. Ար-
զարե վերջին տարիներուս մէջ, և յետ
վերջին պատերազմակարգ բարդ բախմաններաս-
խայ և Եփրատայ Հովտաց, ոչ սակաւ կը

բուժ թէ Հայ ժողովրդեան և թէ իր վաղըն-
ջական հայրենեաց անունն, բայց ոչ ա-
ռանց սրտառուչ յիշտակաց և երկիւզա-
լի անստուգութեանց : Սակայն ՚ի բաց
թողով իր աւելի կամ նուազ բարեխաղդ
անցեան, և չիշտագոտելով բնաւին մը-
թին ապագայն, ներկիլ ըլլայ մեղի վե-
նետիկեան այս զուտարթ և միանցամայն ու-
սումնական հանդիսիս առաջ յիշեցնել, որ
յատկապէս արեւելեան ըստած ազգերէն,
Հայք միայն եղած են, որ անընդհատ վեց
դարերու յաջորդութեամբ (ԺԳԷն սկսե-
լով), ոչ միայն վաճառականական վերա-
բերութիւն ունեցեր են Վենետիկոյ Հետ,
ոյլ և նախապատմու քան զամնեսին սի-
րելի եղած են այս իշխոյին Աշրիականի, որ
իրեն սոսկալի Ծերակիւտին զամնազան վրձ-
նոց մէջ, կը սեփականէր անոնց սիրելա-
դոյն ¹ և բազմերախտ անուանակոչու-

1 Հըովարակով 1640 օդուառա 28ին, Ծերա-
կիյան Վաճառուց վայ եղաղ Հինգ Գիւսնոց թէ-
ւոդութիւնը կը հաստատէ . այս բարեխաղդարք
(benemerita) Աղքին ամենայն գիւրութիւն
ընել, որ գրամի մեծ գումարներ կու այս կառ-
ընել, որ գրամի մեծ գումարներ կու այս կառ-
ընել, և այն: Ուրիշ Հըովարականով մը (30
նու), և այն: Ուրիշ Հըովարականով մը (1710), Երսէ, զի՞լանել « աղաջանաց բա-
զուառարք և սիրելադոյն (prediletto) Հայ Աղքին »,
և այս: - Ներքին Հոգաբարձուք իրենց մէկ
ժամհօթութեան մէջ, 1764 տարւոյն (17 մարտ)
կը լիչեն, « Ազգ մը՝ որ այնչափ բարեխաղդարք

թիւնքը: Հին բարեկամութիւնն և փոխա-
զարձ շահն որ զօրացած էր մէկ դիէն ԺՊ.
և ԺՊ գարուց մեջ Կիլիկիոյ Հայ թագաւոր-
րաց զանազան առանձնաշնորհութեամբք,
և միւս կողմանէ Ծերակուտին ոչ սակաւ
Յայտարարութեամբք և Վառօք, Սոյ Ար-
քունեաց մէջ երկար ժամանակ իրարու
յաջորդող Վենետիկեան Գիւսպաններէն և
Պայլերէն ¹, պնդեցաւ և ևս հետագայ գա-
րուց մէջ, երբ Հայք իրենց անկախութիւնը
կորսնցուցին, Վաճառականութեան միջո-
ցով. այնպէս որ Կրեաէի երկարաւե պա-
տերազմաց տաժաննելի տարիներուն մէջ,
կը խոսուովանէին Հայտարակապետութեան
իմաստուն խորհրդականը, որ իրենց այն
ժամանակի վաճառականութեան զրեթէ
միակ զարգացուցիչն եր Հայոց ձեռքով
եղած երւմուտքն, որով և ամենեին զանց
շէին ըներ որ և իցէ զիջողութիւն ընելու
Հայոց ²:

որչափ ընտանելի (accetta) և օգոակար (utile)
Զերում Պէրընութեան »:

1 Հայկական Կիլիկիոյ մայրաքաղաք, հաստա-
տեալ ՚ի Լևոնէ Ա. Արքայէ (1187-1219):

2 « Այս Ազգին օգնելն, որ առետրութեամբ
կը յաճախուէ այս Քաղաքիս մէջ վաճառակա-
նութեամբ, և մասնաւորապէս Մէտաքսի տուր-
եամութեամբ, հայտարակաց ամենուն օգտա-
կարէ»: (Հինգ Գիւսնոնք առ Ծերակիյան, 24 ա-
պրիլ, 1643): « Հայոց վաճառականութիւնն,

Խակ այս վերջիններս ոչ միայն յօժարաւակամ դէպ ՚ի հիւրընկալ ափունքը կը յաճախիէին, այլ և ամեն տարի իրենցդէ զոմանա հօն կը թողուին, որոնք հետզհետէ հօն իրենց բնակութիւնն հաստատեցին և ընտանիք ձեւացան. մանաւանդ վերջին անցած երեք գարերուս մէջ, յորս կը հանդիպիր գենետիկոյ եկեղեցեաց Արձանագրոց մէջ նշանակուած 200էն աւելի ամուսնական դաշինք հայկանի մը և վենետիկուհւոյ մը մէջ և փոխադարձ. Սակայն եթէ բազմաթիւ էին Վենետիկոյ մէջ հաստատուող Հայք, անհամեմատ աւելի

որ այս ժամանակներուս մէջ դու կը հայ ըսուել, կարենայ առաւելապէս յորդել այս Քաղաքս, և անոնք փութով զորկուին», և այլն: (Նոյնք, 13 օգոստ. 1651): «Ներկայ ժամանակաց կացութեան մէջ, յորում քաղաքիս փանականութիւնն շատ ամփոփուած է, և մեծաւ մասամբ այս Ազգը զայն սորբի քայ կը բռնէ, Մետաքսի և Արնելց վաճառականութեանն իրենց ձեռքն ըլլելց, հանգերձ շահով Մահց և Ելից մաքսից Զ. Պերճ.», և այլն: Նոյնք, 13 յուլիս, 1658: «Ներկայուն, 8 օգոստ. 1648 Հրովարտակով կը հասաւուէ Հնիդ Գիտնոց ազգարարութիւնը, «մաքսից օգտին և շահուն ...» համար, «մասնաւորապէս ներկայ ժամանակաց կացութեանց նկատմամբ, յորս վաճառականութիւնն շատ ամփոփուած է, և մեծաւ մասամբ սորբի քայ կեցած է նոյն ազգին ձեռքով... Իսպ հաբեայութիւն Պերճութեան Զերում»:

շատ էր ճանապարհորդաց թիւն. յորոց մանաւանդ շատերը կը կենային հօն ամիսներով և ամբողջ տարիներով, և զանազան անդամ նորէն կը գառնային: Եւ որովհետեւ կրօնակէր ժողովսրդ մ'էր և տարբեր լիզու և ձէս կը գործածէր, իրենց առաջին ինսամբներէն մէկն եղաւ սեփական եկեղեցի ունենալ: Եւ ինչ զարմանք որ այս պանդուխաները, (որոնք խապիոյ աւելի քիչ այցելած զանազան քաղաքաց մէջ բանուն հինգէն աւելի եկեղեցի և վանք հաստատած կամ ստացած էին, որ և նոյն խակ խապիոյ հմտագրանից անդամ անձանօթ մնացած է¹⁾), իրենց Ս. Մարկո-

4 Բառ իւր գիտաւթեանս այսպիսի քաղաքք էն. Հառվի, Ֆիլիպնցէ, Անդոնա, Ռիմինի, Բերուածիա, Որմիկէոյ, Սալեսոյ, Պոլոնիա, Ֆերրարա, Ջենավա, Բատուա, Ֆալոնիլ (Մանֆրետոնիա), Սիենա, Կուպավիոյ, Բարմա, Ֆաենցա, Բիդա, Ֆապրիանոյ, Նաբուի, Բիստոյեա, Կաւա, Լիվոնիյ, ըստ կարգի առաջնութեան թւականաց որովք ճանցուած էն, մեծադրյն մասամբ մ'ի գարուն կիսէն մինչև ցկէ Ժին. բաց ի Միլանէ, Բավիայէ, Բինէկ Պուրոնէէ, և այլն, յորս կը գտնուին Հայ Ներսոյ անուանը մենասաներ, բայց առոնք հայկական ուրիշ բան չունեին բայց եմէ իրենց առաջին հիմնագիրը, որոնց յաջորդեցին Խոտացիք մինչև 1650 տարին, յորում Միաբանութիւնն վերցուեցաւ: Հայոց բազմաթիւ եկեղեցիներէն և հիւրանոցներէն այսօրուան օրս կը մնան միայն պարտ Պերճութեան Զերում»:

սայ ամիանց վրայ հաստատուած նախնական ժամանակներէն ՚ի վեր առանձին եղեղեցի մը հաստատած ըլլան նաև հօս, իրենց հնաւանդ լիզուով եկեղեցական պաշտամունք կատարելով, Հայոց Սուրբ Խաչի ամենազեղեցիկ եկեղեցին, Ս. Մարկոսի հրապարակին և Վայր եկեղեցւոյն մօտ, յորում երկու գարե ՚ի վեր զեռ ես Հայ քահանայք եկեղեցական պաշտամունք կը կատարեն, ուրիշ նախընթաց փաքրադոցն եկեղեցւոյ մը առկւոյն վրայ շնուած է. այս վերջինէս ալ առաջ կը գտնուէր

Հառվեց, Վենեակց և Խիլունոյներն. քանի մը առարի առաջ կար նաև յԱնդո՞ն: Իսակը այնչափ քաղաքաց մեջ Հայոց գալստեան ծագումն և ժամանակն, և իրենց փաքր գաղթականութեանց Ծննդուին, գեռ աղէկ յայտնուած չէ. և ինձի Երենալով որ աշխարհագրական և պատմական ուսմունքն, մանաւանդ իտալական, եռ չի կենար անմանց պարագայքը քննելու, յարմար կը կարծէի, որ առանց գոյն ըլլալու այն քիչովն զոր իւրաքանչեր քաղաքաց պատմագրքն մեջ աւանդեցին, կարենար ըլլուիլ օգտիւ թէ քաղաքական և թէ առենական իմաստի առաջանաց մը աւելի մաներ նուզարկութիւն:

Եւ հօս հարեւանցի յիշեմ հայկական գաղթականութեանց ուրիշ քանի մը կեդրունատեղինը, գէթ գաճառականականն առներ, յօսար աշխարհս և ՚ի քաղաքս, ՃԶ-ՃԲ գարուց մը, գլխաւորապէս Մարտիլիա, Ամսդերտամ և Գա-

հօն հնագոյն մատուռ մը, որ կը վերաբերէր նոյն ազգին Հիւրանոցին Հայոց Տուն կոչուած, որուն Հիմնարկութիւնն եղած է ԺԴ գարուն առաջին կիսուն, Սեբաստիանոս Տօմին Մարկոս Յիհանի որդւոյն առաստաձեռնութեամբ: Այն ատենէն ՚ի վեր մինչեւ ցայսօր տեղւոյն անունը կը կոչուի Հայոց փաղոց, և մերձաւոր կամուրջն՝ զոր գիմակ Ջերալի կը կոչեն, մինչեւ ՃՆ դարուն մէջ Հայոց կամուրջ անունով կը մշտի:

Վաճառականութեան և Կրօնից իրարու հետ ունեցած զաշնակցութեան կապն ան-

տիչէ. յօդուութիւն կոչելով ուսումնականաց պահուութիւնը, նմանօրինակ խոչզարկութեանց վերաբերաւ ՚իւրանաց մէջ, մամաւորապէս վերըն հշանակուած երկրին (Սպանիա), վասն զի քիչ հանչուած են, և ուրիշ կողմանէ աւելի կարևոր, ուշագի որ կը կարծուին փոխազարձ նուիրակութիւններ եղած ըլլալ Հայոց և Հռչակաւոր Կարլոսի և հետ. Հայ վաճառականներ տեսնուած են նաև ՃԶ գարուն վերը կրանադայի և Սիլվիոյ մէջ, ինչպէս յետոյ աւելի յանախ ՚ի Պարչելունա և ՚ի Գատիչէ, Ճերևս իրենց նախորդաց յարաբերութեանց շարունակութիւն գիշեած ԺԴ և ԺԲ գարուց Կագալանացւոց հետ. նման անոնց որ ֆինանսից, Պրուժի, Լոնդոնից, Գալլից Սոնբելլէի և Շամբանեայի, Բուլւանց և Մեստիայի հետ ուներին, որոնք ամենին ալ յիշուած են Պալտուցք իւն Կոլոդդի փութաջան գործակալէն:

ծանօթ բան մը չէ, որուն վրայ խօսիլ հարկ րլրայ այս պարագայիս մէջ, ուր ուշագրութիւնիս կը զրատէ մանաւ անդ երբորդ դաշնակից մը, որ է Գիտութիւնն, և 'ի մասնաւորի Աշխարհագրականն, որ կերպով մը հիմն կրնայ համարութիւն Վաճառականի առականութեան: Ոչ սակաւ արդգիւնք ունեցած է Վենետիկ նաև Հայոց մէջ զիտութեան զարգանալուն նկատմամբ: Առաջին հայկական տարածանն հօս հաստատուեցաւ, և հայ տապագրութեան ճանչցուած ամենէն հնագոյն զիրքն (Սալմոն մը), վերը լիշած Հայոց տան մէջ հրատարակուեցաւ յամին 1563, Ներսնիմոն Բրիութի Տօմին հրամանաւ, ինչպէս կը վեցէ այն Հայ Կուոգէմպէրկն աղնուական այրն այն Հայ Կուոգէմպէրկն աղնուական այրն Արքար (Դափիր) Եւղոկիացնի: Բնականապէս արտագրութեան անդրանիկ ճնունդն արժան էր 'ի պէտա Կրօնից բնձայել աշխարհական դիտութեանց մշակութեան համար համելու համար՝ ուրիշ ժամանակներ և համելու:

4 Վենետիկեան Դիւանաց մէջ ոչ սակաւ խուզարկութեանը ըսած ըլլալով, մինչև ցարդ չաղողեցաց գոնել այս նիւթեցս վրայ գրուած ընդեցաց գոնել այս նիւթեցս վրայ գրուած կամ վշիս մը: Գրալով յէշատակէալ գրքին, մը կամ վշիս մը: Գալով յէշատակէալ գրքին, Ա. Ղազարու Մասենագրաբանն օրինակ մ'ունի. Ա. Ղազարու Մասենագրաբանն օրինակ մ'ունի. Ա. Ղազարու Կատարեալ մը Սիւլանու Ամերութիւն աւելի կատարեալ մը Աշխարհական Աշխարհական առաջնորդէր մեզի այն երկիրը՝ որ զրեթէ ըսուսու:

ուրիշ միջոցներ պէտք էին, այլ և հանդերձ այսու զարմանալի բան է, որ եթէ ոչ տպագրութիւննեամբ, այլ զէթ ձեռագրով հայերին առաջին նոր աշխարհագրական երկասիրութիւնն հրատարակեցաւ հօս 'ի Վենետիկ, և է Որդելիոսի Հանդիսարան աշխարհի անուանի գրուածն, թարգմանեալ յամին 1616 Անկիւրիացի Յովիչ. Մ'կրաչէ, որ չեմ զիտութիւն ինչ պատճառաւ, յիսպաց կոչուած է Մ'ոլինայ: Այս յիշեալ թարգմանս քանի մը տարի Վենետիկ կեցաւ, ուր հրատարակեց նաև քանի մը զիրք 1642ին և 1645ին, ապագրեալ Սալիգարայի տպարանին մէջ: Այս Որդելիան երկասիրութիւնն օրինակ մը, որ հեղինակին ժամանակակից կը կարծուի, զես ևս անտիպ՝ կը անսնուի յերեւան գրուած Հայկական Աշխարհանակիցին մէջ:

Այս գիտութեան վրայ, Հայկական և մասնաւորապէս Վենետիկահայկական ուսմանց նկատմամբ՝ այս ժամանակիս մինչեւ արդեան թուականի մը հասնելու համար, ներելի ըլլայ ինձի երկայն շրջան մ'ընել, կամ մանաւանդ սրաթեիչ վերանալու տմենակին գարուց մէջ, 'ի խնդիր հայկական Աշխարհացիսուրեան, և կամ ընդհանուր գաղափար մը տալու Հայկական Աշխարհացիսուրեան: Անոր համար յարմար կը համարիմ որ Կիոնիլ ձեռք առուած կէսյ առաջնորդէր մեզի այն երկիրը՝ որ զրեթէ

կապ մէկ բնդ մէջ Մեծին և Փոքուն Աթոյ, քիչ կամ շատ հեռաւորութեամբ՝ չորս միջնդրեայ ծովերու մէջ, ընդ մէջ բովանդակ երկայնառար չղթացից Կովկասեան լերանց և Միջագետաց և Ասորեստանի անսահման հաշակաւոր դաշտավայրացն, յաշխարհն Հայաստան. որ հանդերձ իրեն սառնաշունչ ձեռներով և իր Նպատեան լերանց անուանի ծիւնահրաւ պատմումաւով, հանդերձ իրեն ծուռերու այժմեան աղքատութեամբն, — (տիսոր հետեանք պակասութեամբ), մետաստուն ձեռնուսութեան մը առ արգասարեր զօրութիւն բնութեան), — հանդերձ այսու ամենայնիւ է, և եղած է մանաւանդ տեղի հին ժամանակաց մէջ, հեշտափ գաւառ մը իրեն կանաչազարդ բարձրաստափեցն համար. ուր Հովիւն Աքրահամու և Կոյի ժամանակաց նման, նուե այսօր կ'ապրինցին ոճով և նոյնպիսի սովորութեամբք. և ուր հիմակուան Պարսիկն իրեն Աքրամենեան նախնեաց նման, որոնք ընկերացան Մեծին և Կրսերոյն Կիւրոսի, իրեն աշխոյժ նժուգով լազէն թեին վրաց, հետամուտ կը ուտանայ փասխամի, կարաբի և այծեման հանձնին; Վանցմէ շատ աւելի առաջ, Հայաստանի երեւաշատ անսուսք և ջրարթիք լաւ ծանօթ էին ինքնապետաց և զրօսասիրաց բարելոնի ու նինու էի. ինչպէս նաև կարաւաններէ և գաղթականներէ յանձնեալ ճանապարհք, որ այն

լեռնային երկրէն և Կողքիսի հեռաւոր սահմաններէն կը գիմելին այս երկու մեծագունծ մայրաբազարները: Բեեռաձեւ գրութեանց նորածին զիտութիւնը այս բանիս բաւական հաւասարիք կ'ընծայէ, և մանաւանդ ամենէն աւելի Ս. Գրոց ազգագրութիւնն, և նոյն խոկ մշտաշարժ ալիք վեմական և գոզգցոս սրբազն գետոցն առաջակոցն Ասոյից Եփրատաց և Տիգրիսի, ոյո նորածեւ և բնական ճանապարհք, յորո նուարկելու համար՝ հարդ է անհրածեցտ ելլել մինչեւ Բարձր Հայոց ձորահովիտները: Այս երկու գետերն, և նմանազգցոցն Արասիս և Կուր, և Այրարատեան լերինք՝ կ'ին Հայաստանի աշխարհագրական առաջին արձաններ յիշաստակոց կոչուիլ, Աւսոյ անթիւ մազավորդներէ ճանչցուած:

Բայց բններլովնակ զգասական մատենազիրս, առ որ կը գիմեն սովորաբար հմտագոյնք և ոչ դիւրահաւանք, կը գտնենք նաիք քան գիտնուուսն և քան զշերոտուուս խոկ, յունազգի ամենահին պատմագրաց պատափիներուն մէջ, ոչ վեր ՚ի վերց ծանօթութիւն մը մեր երկրին աշխարհագրութեան մասին և իր շահարեր արդեանց նկատմամբ: Այրիսոսացը Միլեւտոսի բանաւորն, որ Վրիստանէ 600 տարի առաջ կ'ապրէր, մետաղական տախտակներու վրաց նշանակուած կը ցուցընէր Լակեդեմոնից Կղեամենէս արքային Հայաստանի խաչանց

և արջառոց ճօխութիւնը: — Արդիկեցին վասանու, նոյնպէս հին քան գհաշակաւոր: Ամիկանացին, Հայաստանի մէջ աղային լին մը կը յիշէ, որ անտարակոյս Վանաց լին է, ուր կը գտնուի միայն տառելի ըստած ձուկն, որուն անունէն հաւանորէն մասած է յունաբէնի մէջ տարիխու (τάριχος) բառը, որ և իցէ աղած և չորցուցած ձուկն նշանակելով: — Ապոլոնիոսու, ասոնց ժամանակակից, կը յիշատակէ Հայաստանի լեռանց սառերու խուերուն մէջ զոյցած կենդանական կամ ջրային նիւթերն, (որոնց քննութիւնը բնագիտաց կը թողում), զորս ինքն ռաջւուչ (որդեային) կը հոչէ, և թէ ոփանու ծրծէչ (յևեային), որ ըստ իրենց վկայութեան՝ զոլ և անոյշ ընկելիք կ'ընծայեն, որք և ցայսօր խսկ բընակչաց ծանօթ են, և կը համարուին թափանցիկ որդեր, Արդիոկի կոչուած ՚ի Հայոց, և Զիւրալ ՚ի Տաճկաց: — Տարակոյս չկայ որ մեր աշխարհըն այս հին մատենագիրներէն աւելի աղէկ նկարագրեցին այն յունացիք աշխարհագիրը, որք յառաջ քան զԱտրաբոն ՚ի և ՚ի գարուց մէջ կ'ապրէին նախ քան ՊԵրիստոս, և են իսիդոր Քարազիացի, Ագարարզիս, Ապոլոյորոս Արտեմիացի, Իսպարյան Նիկիացի, և այն մանրախոյզ քննիչներն, զորս Պալոմեանց հովանաւորութեամբ առաքեց Սզերսանց դեմարան: — Բայց Հայաստան

կեռ աւելի լաւ ծանօթացաւ և նկարագրեցաւ յաջորդ գարուն մէջ, երբ արծուիք և իեղէնք Հռավմէականք անցան անդք քան զիշիրաս և զիշրասի. Թէ կոփանու որ կ'ընկերէլ Պամպէի բանակին, Հայաստանի մասնաւոր նկարագրութիւն մ'ըրաւ, ինչպէս կը վկայէ իրեն աշակերտն Մտրարոն, ամենէն աւելի ականաւոր աշխարհագիրն ինչպէս ուրիշներու այսպէս նաև մեր իրկրին, թէպէտ և ոչ սատուգապատում քան զամեննեսին. որ և ոչ սակաւ զարմանք կրնայ ընծայել մեզի, Պոնտացի՛ կամ մանաւանդ ըստ զիտանց ոմանց՝ Հայագիդի ըլլուրին, բայց պէտք ենք յիշել որ թէպէտ և ամեն աշխարհագիրներէ աւելի ընդարձակ երկիրներ պարտած ըլլոյ, ինչպէս կը պարծի, այդ մի և նոյն ժամանակ մեզի կը յացանէ թէ այցելած չէր զրեթէ իր ծննդեան աեղոյն սահմանակից Մեծին Հայոց աշխարհը: Լաւ ծանօթ են բանասիրաց՝ իրեն զանազան իրաց վրաց ըրած զրութեանց մէջ զանուած բազմաթիւ և ոչ մանրակշիռ սիսալներն: Հանդերձ այսու ամենայնիւ, ինքն է որ առաջին անդամ կը զանազանէ Հայ աշխարհին տոհմական բաժանմունքներն ՚ի մեծամեծ գաւառու կամ Նահանգս, յորոց քսանի չափ կը յիշէ յանուանէ: Թօսի թէ շատ բան սորված ըլլոյ իրեն որիշ վարժապետէ և Հայրենակցէ մը, որ է երևելի քերականն և զրա-

սեսոն Տիրամիլոս, բարեկամն Ամեկրոնի, որ ինչպէս անուամբ՝ այսպէս և արեամբ Հայազգի կ'երեխ : Չեմ զիտեր արդեօք Հայոց թէ մանաւանդ Պարսից ազգին կը վերսրբին 'ի Հռաւեննացւոյն յիշեալ Արշակ և Արքայինիանս⁴ աշխարհազիրներն, որոնց և ոչ իսկ առրուծ ժամանակը ծանօթէ : Ոչ սակաւ օգուտ քաղեց Ամսսիացին (Արքարոն) նաև ուրիշ ժամանակակից մասնազգրէ մը, որ է ինքնին Մ'ետրոդրոս, որ զոհ եղաւ իրեն Հռովմայեցւոց գէմ ունցած անհաջող առելութեանք, որուն համար նախ բարեկամ Եղաւ անոնց ահաւոր ախոցենին՝ Պանտացւոյն Միհրգատայ, և ցեսոյ ասոր փեսային՝ մեր խրոխտ Տիրազայ, որուն նաև պատմութիւնն կամ թերեւ ներրողն յօրինեց քանի մը զիրք բաժնած, որք գերազդաբար իրեն ուրիշ աշխարհազգրական զրուածոց հետ կորուած են, որոնց համար արժանի եղեր էր Աշխարհազիր մականուն ստանաբու:

Արքարոնէն վերջէ ամենածանօթ են, և զորս աւելորդ իսկ կը համարիմ յիշել, մեր թուականին առաջին զարուն մէջ՝ Երկեն Պլիինոս, որուն ծանօթ էին Հայաստանի 120 ընդարձակ Նախարարութիւններն կամ Նախանձներն, յորոց ումանք հին առեն առանձինն վարչութիւն կամ թագաւորութիւն

¹ Պատցէ Հրահատ էր այդ ծռած անունն:

ունելին . բայց նա կ'արդարացընէ ինքդիմքը անոնց անուանըը չիշելուն համար, իրութէ հնչմունքն շատ խմալուր ըլլար հառվացի ականջաց կամ գոռազութեանն առջեւ : Այս անզեկութիւններս քաղած էր յԱշխայինէ և 'ի կամար կղարպինսէ: Երկրորդ զարուն մէջ ամենէն աւելի կը փայլի հասակաւոր Պարսիկոս, որ բաց ՚ի կըրկին Հայոց (Մէծ և Փոքր) մէջ յիշած երեսունէն աւելի Կահանազններէն, կը զնէ նաև ցանկ մը՝ յորում նշանակուած են 150էն աւելի քաղաքներ և աւաններ, սավորական ստուգաբաշխական զրութեամբ իւրաբանչիւրին զիրքը նշանակելով, յորոց մի մասն անձնանօթ և առարկուասական է: Բնականապէս իրմէն օգուտ կը քաղէր յաջորդ զարուն մէջ Այսինու: Իսկ չորրորդ զարուն մէջ, թէպէտ և ընդ ազօտ, կը հանդիսանիր Աղեքսանդրացի թուարանի և բազմավիճակ մը՝ Պապպոս անուամբ, Պատկանաւած ՚ի Հայոց, ժամանակակից նոյն ազգին առաջին պատմազրաց, որոնք նմանովէս յունարէն լեզուաւ կը մատենաւզրէին այն ատեն: Մեզի՝ Հայոց համար Պատկի զործը ամենամեծ կարեսրութիւն

¹ « Կը բաժնուակ (Հայաստան) ՚ի Զօրավարութիւնն Տրատից (Praefecturæ, յարոց ումանք և առանձին թագաւորութիւնք, բարբարոց անուններով, 120 և : — Բնական Պատմութիւն, Գ. 10 :

ունեցեր է. վասն զի իրեն համառօտո թե նէն (դոր Պաղպմէսոսի զրբէն ըրած էր) մեր առաջին հայ աշխարհագիրն իրեն Աշխարհագրութեանը նիւթ քաղեց. այս վերջին դրուածիս հետաքրքիր եղողներն կը նանք քննել Ա. Ղաղարու տագարանէն 'ի ըլյու ընծայեալ նոր տպագրութիւն մը՝ հանգերձ դաղղիական թարգմանութեամբ, որ գըրուած է հօն 'ի Հանդիսիս: Թարգմանիչն յառաջարանին մէջ խնդրոյ տակ ձգած ըլլալով Գործոյն մատենագիրը, այսուո՛վ միայն կ'ըսեմ ևս, որ ըստ հասարակ կարծեաց՝ Մսվիսի Խորենացոյ կ'ընծայուի այն, որ մեր մատենագրաց մէջ քան զամանն աւելի հոչակաւորն, և հինգերորդ գարուն ամենաշմառածներէն մէկն է: Ինքը մասն մը յունէն թարգմանեց և մասն մ'ալ ուրիշ աղբիւրներէ աւելցուց, նշանակելով նաև իր հայրենեաց զանազան բաժանմանիրն, որ ևն Մեծին Հայոց 45 բաժիններն կամ աշխարհներն և 190 գաւառներն, և Փոքուն Հայոց երեք աշխարհներն, իւրաքանչյուրն իրենց յատուի անուամբ, որոնց մեծ մասն նաև ցացար իսկ յազգայնոց պահուած են: Խորենացոյն Աշխարհագրութիւնն, իրեն անուանի միւս երկասիրութենէն աւելի տառած, որ է Հայոց Պատմորիւնն, հրատարակուեցաւ նախ տպագրեալ յԱմսդերսամ, յամին 1668, և յետոյ զանազան անդամ 'ի Վենետիկ.

առաջին անդամ թարգմանուեցաւ լատիներէն լեզուաւ յանդղիացի Վիսթոնեան Եղբարց, Լոնտրայի մէջ, յամին 1756. և յետոյ ուրիշ լաւագոյն թարգմանութիւն մը 'ի գաղղիերէն հանդերձ պատկերօք և բազմաթիւ ծանօթութեամբք, հրատարակեցաւ Բարիզու մեջ յամին 1818, հմուտ Յ. Սկն Մարդկեի ձեռորով: Այս վերջնոց սրամիտ քննութեանն առջև, այս երկասիրութիւնն ոչ թէ Խորենացույն, այլ ուրիշ վերջին ժամանակի հեղինակի մը գործ թուեցաւ, վասն զի ընագրին մէջ կը գտնէր անուններ և տեղեկութիւններ, որ յետոյ էին ժամանակաւ մինչև այն տառն հեղինակ համարուած անձէն: Նոյն կարծիքն ունի նաև մեր արդի հմուտ աղդայինն Պատկանեան, վարժապետ 'ի Համարսարանին Պետերպատրիկի, որ այս գրուածը սուսերէն թարգմանեց Հանգերձ բազմաթիւ ծանօթութեամբք, ընծայելով զայն աղդային երեւելի թուաքանի կամ չափազիտիս իմբ Լա գարուն մէջ ասպրած, Անանիայ Եկիակունոյ, Տարակոյս չկայ որ այս տեսակ գրուածոց մէջ դիրաւ տեղի կ'ունենան փոփոխութիւնք, յաւելուածք և խանգարմոնք, ինչպէս կը տեսնուին նաև մեր նոր հրատարակածին մէջ բազմաթիւ աղաւազմոնք կամ փոփոխմոնք, որք թերեւ ևս Եւ գարուն մէջ եղած ըլլան, մասն մը, ըստ իմ կարծեացս, արաբսական ար-

շուանքին առաջ, որ գրեթէ 637-641 տարեաց մէջ կ'լինաց. և առ այս հաւաստիք կը համարիմ՝ որովհետեւ ոչ անմիտ արշաւանքին յիշատակութիւն կը գտնուի, և ոչ երկրին մայրաբաժարին (Դուինի) առմանն, և մի մասն նոյն գարուն վերջին կիսուն մէջ, որուն անժխտելի վկայք են պատմուած դէսքերն Ասկայն ով որ ծանօթութիւն ունի հայկական մատենագրութեան յառաջատթեան և հայկաբանութեան փրայօթ, կարելի չէ այնպիսւոյն այսպիսի գրուածի մը սկզբնապիրը՝ մեր զրականութեան ոսկեղին կոչեցին Եւ գարեն վերջը կարդել: Կը համարիմ ուրեմն որ այս աշխարհագրութիւնն Մովսիսի Խորենացւց ըլլաց, բայց ձեռք խառնուած Եւ գարուն մէջ. բայց թէ յորմէ արդեօթ՝ չեմ կրնաք հաստատապէս հաւաստել. թերեւս վերը յիշատակուած Եթրակացիին ըլլաց, որովհետեւ կը գանուին փափսութիւններ՝ որոնք կը վերաբերին իրեն հայրենեաց Եթրակաց և անոր սահմանակցաց իշխողներու. կրնայ նաև ընծացուիլ Մարուսադայի, որ Մետրապօնիս էր Միւնեայ աշխարհին, յորում իր իշխանութիւնը կը վարեր 630-50 տարեաց մէջ. և այս բանս կ'ըսեմ՝ վասն զի բանի մը ատրի առաջ ծանուցուեցաւ Ե՞միսանի անուանի կաթողիկոսական առթառյն և վանաց վերաբերեալ հայկական ձեռագրաց ցանկի մը մէջ՝ Հայաստանի

աշխարհագրական նկարագրութեան մը գիւտը, այս եպիսկոպոսիս անուամբ, բայց անկից վերջը հրատարակուած ցուցակներուն մէջ ասոր յիշատակութիւնն չի գրտնուիր: Կը յուսամ՝ որ հնոյն Հայաստանի Աշխարհագրութեան այս մեր նոր հրատարակութիւնն, ախորդելի ըլլայ մեր աշխարհին, ինչպէս նաև ընդհանուր արևելքան աշխարհաց վրայ քննութիւնն ընող գիտնոց: պիտի գտնեն վերջիններս այս տպագրութեան մէջ նոր լուսաբանութիւնը ամենի Երասմայ ընթացից փոփոխման վրայ, ինչպէս նաև այն գետակաց՝ որ Տաւրոս լեռներէն Տիգրիսի մէջ կը թափին. որոնք թերեւս նոր նշոյլ մ՛ արձակեն հռչակաւորն Տիգրանակերտի դրիգը վրայ, որ նաև վերջին ժամանակներս իսկ մեծամեծ քանութեանց նիւթ եղած է ոչ սակաւ համբաւաւոր հմտից:

Ընդ մէջ մեր և այս աշխարհագրական գործոց երկասիրութեան անհուն ժամանակին, այսինքն տասուերկու կամ տասնուշրու գարուց միջոց, Հայաստան ենթակայ եղաւ բազմաթիւ և ամենամեծ քաղաքական եղափօխութեանց, եթէ իր ներքին վարչութեան և եթէ իրեն քաղաքական բաժանմանցը մէջ. մէկ կողմէն Բիւցանցինի կայսերը, և միւս կողմանէ՝ Սասանականի Պարսկաստանի Դր, Եւ և Զո գարուց մէջ կամահաճոյ բաժանմունքներ ը-

րին, որուն օրինակ մը կրնանք տեսնել Յուստինիանոսի հաջակաւոր Մնացորդաց (Օրինագրոց) մէջ՝ Մեր աշխարհին ափառմատութեան մէջ ասոնց յաջորդող Արարացինք, իրենցմէ շատ աւելի յարգեցին հին տեղագրական բաժանմանց կարգադրութիւնքը, որ և անխախուռ հաստատութեամբ միշտ պահուցած նաև յաղգայնոց, այնպէս որ Գեղարքէն սկսեալ մինչեց Ճար՝ զար՝ ամեն մեր սպատմազիքք, որք զբեթէ անընհատ մէկմէկու կը յաջորդեն, իրենց հին Աշխարհագրին բաժանմոնինքներէն գորս՝ որիշ բաժանմունք չեն ճանչնար Հայոց երկրին. որուն կը վկայէ նաև Փերիքնութէնն (Կոստանդիանոս Ե) իրեն Վարչութիւն Կայսերական Արքունեաց գրուածոց մէջ. և ապա կը հաստատեն զայն Թ-ԺԲՇ զարուն մէջ ձեւացած ազգացին թագաւորութիւննք և իշխանութիւնք, Թէ, պէտ և այս զարերուս, ինչպէս նաև յաջորդաց մէջ, բազմաթիւ են եթէ աղդային և եթէ բիւզանդական և Արարական սպատմազիքք, բայց աշխարհագրիք և մասնաւորապէս մեր երկրին Ակարագրիք միայն այս ետքիններուս՝ այօնինքն Արարացւոց մէջ կը գտնուին, որոնց ամենահարուստ մատենագրութեան բայքն դեռ ևս ըստ բաւականին ծանօթացած չէ:

Տասներորդ գարուն վերջերն ապրող մեր պատմազիքներէն մէկը միայն, Ավա-

տանեն եպիսկոպոս Սեբաստիոյ, Հայկական քաղաքական և կրօնական պատմութեան համառօտութիւն մը զրած ժամանակ, ինչպէս իր յառաջարանէն կիմացուի, միտք ուներ աւելցնելու իր երկասիրութեան մը այն գաւառին՝ յորում կը բնակէին մասն մը իր հերձուածող համարեալ ազգայիններէն, որոնք ծաղր կամ ծացքը կը կոչէին, նշանակելով յայնմանուանէ իրենց իւրաքանչիւր գեղերը, զղեակները և բնակութիւնները. գերազարար երկասիրութեան այս մասը ձեռքերնիս հասած չէ: Խոկ այս նկարագրելիք գաւառը իրեն թեմական սահմանէն հեռու պիտի շըլլաց, այսինքն Փոքուն Ամոց մէջ Եփրատայ արեւմասն ափանցը վրաց: Նմանօրինակ ձախորդ բազդ մը զրկեց զմեզ թերևս Խորենացւոյն երկասիրութեան նման ուրիշ աշխարհագրական գրուածէ մը, Ճ-Գարուն և Ճ-Ղին սկիզբները ապրող հեղինակի մը, որ մեր մատենագրութեան բնարելց վերջիննէ, Յայնանեն Երզրմիացի, քաղզէ մը՝ որ լաւ ծանօթէ Եր նաև Միթին գարուց մէջ իրեն անուանի պորքերամներուլը⁴: Այս երկասիրութեան

1 « Ուշ կըլլուի աշխարհիս լաւագոյն պուգերամը », նաև ըստ Մարգոյ Բոլցի: Յայնին է որ պուգերամը բամբակեայ կտաւ մէր:

վրայ ձեռուազրաց ցանկի մը մէջ պարզ յիշաակաւթենէ զատ՝ ուրիշ ծանօթութիւն չունինք։ Մեզի հետ ցուած ժամանակի թող շաբանաց ընթերցողն այս մեր բրած կորուսաներուն վրայ, որոնք անթիւ են։ Վասն զի մոլուանդն հալածմանդ և անբացարելի չարասէր ատելութիւն մը, չի գաղրիր նաև այսօր իսկ այն թշուառ երկրն մէջ՝ բնաջինջ կործանելու որ և իցէ որբազան միշտակի կրօնից կամ դիտութեանց։

Ժամանակակից մերը յիշած հեղինակին, Կորոյն Հայաստանի, կ'ուզեմ ըսել Կիլիկիոյ մէջ, կը ծագիէր իշխանազն մատենապիր մը, երկելին Հեթում, տէր Կոսիկասի, եզրօրորդի իրեն համանուն հօրեղբօրն Ա. Հեթմայ թագաւորին Հայոց, որ շատ լաւ ծանօթ էր Վենետիկյ Հասարակապետութեան՝ այս վերջնայս վաճառականաց տուած Արանձնաշնորհութեամբ։ Եադիկ Արևելան Պատմաքրեակ կամ Պատմուրիւն թարարաց երկասիրութեան այս իշխանազուն հեղինակն, ամենամտերիմ բարեկամութիւն ունիէր նշանաւոր Վենետիկեցւոյն Մարինյ Սանտոյ Դարսելյոյի հետ, որուն նաև նոր Խաչակրութեան մը կազմելու գաղափարին մասնակից էր։ Հատ հաւանական է որ վերաբերութիւն ունեցած ըլլաց նաև Մարգոյ Բոյոյի հետ, որովհետեւ այս վերջինս եր-

կայն ատեն կեցաւ յԱյաս, (այն ժամանակուան առաջին կարգի վաճառականական նաւահանգիստ Միջներկրականի վրայ), և յարբունիս թագաւորին Հայոց. ուր կարելի է որ ինքն, ինչպէս նաև իր հայրն և հօրեղպայրն, լսած ըլլան նոյն իսկ Հեթում թագաւորին և անոր երէց եղբօրն Միքատ գունդասպիր՝ բրած ուղիւրութեանց պատմութիւնները, յօրս միմեանց զինի ձնունարկեր էին 1248-1254 տարեաց մէջ, և յետինս հասուցած է մեզի գաղղիարէն գրած հետարբերական եւամակ մը առ քեռայրն իւր՝ թագաւորն Ամարոսի. մինչդեռ իւր թագաւասակ եղբայրն համառուած ծանօթութիւն և բերանացի երկար պատմութիւններ կը թազոյ, զորոնք հաւաքեց փաւթաջան և եռանդուն խնամքով իւր երիտասարդ եզրօրորդին Հեթում. որ շատ ժամանակէն վերջը զայնս կարգի դրաւ, և իւր ինքնակամ մենակեցութեան մէջ, կ'ուզեմ ըսել 'ի Գաղղիա Բաւագիէի Պրեմանսորագեանց վանդին մէջ, գաղցիերէն կը թելազրէր զայն ֆալազն անունով անձի մը, Մարգոյ Բոյոյէն քիչ տարի ետքը, որ ակամայ բանտարգելութեան մէջ 'ի Ճենովա՝ թելազրած էր իւր Միլիխոնէ գրուածքը՝ Բուսպիշխանոյի։ Եթէ այս հրոշակաւոր Վենետիկեցին նախապատիւ է 'ի բարեյշատակ շարս միջնադարեան հանապարհորդաց, ևս կ'առաջարկէի որ մեր

Հեթումք նախագասուի իրեն ձեռք տալու :
քիչ մը եակ թողլով բոլոր գորիչները :
իւր Արևելիան Ստորագրութիւնը, գրեալ
ինչպէս ըստ, սկզբնագիր գաղղիերէն, հա-
քը թարգմանեալ 'ի նոյն իսկ ֆալգոնէ 'ի
լսածին լեզու, իրին թարգմանուելով 'ի
գաղղիերէն լեզու Յովշաննէս լը լոնկ տի-
րեսի ճեռօք, մենք ալ նոյնպէս թարգմա-
նեցինք 'ի սատինէ 'ի հայ, մինչև ցարդ Ջե-
ռագրաց ցանկերուն մէջ յիշուած հոյկա-
կան սկզբնագիր օբինակ մը չգտնելով :
Հեթմոյ ուրիշ գրուած մը իրեն բնիկ լե-
զուով գրած չունիմք . բայց եթէ համառուս
ժամանակագրութիւն մը՝ գլւատոր անցից
Հայոց և գանձնակից ազգաց ԺՅ. և ԺԳ գա-
րուց մէջ հանդիպած, որոնց մէջ կը յիշա-
տակէ Վենետիկեցւոց ընդ Ճենովացիս ը-
րած նաւանարատութիւնը վերոյիշեալ Այա-
սի ջրոց մէջ 1295ին, ինչպէս նաև նոյն
երկուց հասարակապետութեանց Կոս-
տանոնուալուսոյ մէջ 1296ին ըրած կուրին
գէպը :

Բազումք՝ մանաւանդ թէ բաղմագոյնք 'ի
Հայոց, յաճախեցին այն երկայն ճամ-
բան, սկսեալ յափանց Արծերկրականին,
Եփրատայ և Երասխայ՝ մինչև 'ի Բէյ-Հոյի
ափունքը, թէ բաղաքական գործոց համար
և թէ վաճառականութեան պատճառաւ :
և թերեւ նոյն յաճախութեամբք այն հե-
ռաւարագոյն երկիրները՝ իրենց ծանօթա-

նալով, չունեցան նաև փափագ անոնց
նկարագիրն ընելու . և արդարեւ չունիմք
բաց ՚ի վերոյ ասացեալ Հեթմոյ գործէն
ուրիշ մը, բայց եթէ ցամաք յօդուած մը կի-
րակոս պատմչին մէջ, Հեթմոյ Ա. ճանա-
պարհորդութեան վրայ, որ իրեն ժամա-
նակակից էր, և սակայն կարեւոր և ու-
շագրութեան արժանի . զոր և այնպէս հա-
մարեցան՝ բայց յայլոց՝ Պարրոսթ, Խա-
չակրաց Պատմչաց շարքը հուափաղ Պաղ-
զիացիք, և վերջերս իմաստուն քասպեան
Եգուգեարատի Պ. Հայտ, իւր Միջին գարու-
արեւելեան Վաճառականութեան սքանչելի
Պատմութեան մէջ :

Մեզի համար արժանայարդ է նաև զրե-
թէ ժամանակակից զգուշաւոր պատմիչն
Արևելաց աշխարհին Ստեփանս Ռապեկիսն
մեարապօյիտ, որ կը կնքէր իւր Հայրենեաց
և թեմին Պատմութիւնը յարելով 680 զիւ-
զորէից անունները, որք ասսուերկու գա-
ւառներու մէջ ցրուած են, անոնք միայն
որ եպիսկոպոսական աթոռոյն տասանորդ
կու տային : Եւ այս՝ Մեծին Հայոց 15 նա-
հանգաց մէկուն միակ նոխ ցուցակն է
որ մեզի հասած է . և թերեւս այս ալ չոր-
սին մէկն է ամբողջ այն գաւառին (Արւ-
ենեաց). վասն զի ըստ մեր նոյն Պատմը-
չին, ԺՅ. դարուն՝ որ է ժամանակ անկ-
ման, ազգային թագաւորի մը ստացած եր-
կրին կէսը կը պարունակէր աւելի քան

η 1400 զիւզս, 45 բերգս, և 48 զմասւոր
մենաստանս :

Եթեկ մասնաւոր աշխարհագրութեան
գրող Ժ.Դ. դարուն մէջ կը յիշուի Վարդան
մը, համառօտ ծանօթութիւններ կու ապ
օտար աէրոթեանց վրայ, և աւելի ընդ-
արձակօրէն կը խօսի իւր հայրենեաց Հա-
յաստանի վրայ, ուր արդէն Այսաբաց, Ակի-
թացւոց և Թաթարաց և այլ ազգաց ուժ-
դին Հեղեղաց արշաւանքներն հանդիպեթ
էին, և կորսնցուցներ էր ոչ սահաւ իւր հին
անուանակօչու թիւնները. անանի որ լուր
համարեցաւ մատենապիրս բազզատել հին
ատենուան անուններն իրեն ժամանակա-
կիցներուն հետ : Եւրոպայի համառօտ ակն-
արկութեանը մէջ, կը զարմանաց Վար-
դան Բարիկզու վրայ՝ Դարլոց վարդապետաց,
և կը վերջացընէ իւր գործը ըսելով. «Վե-
նետիկ որ նատի ՚ի ծովու, ուր քիմիարարն
(կամ քիմիագէտն) բանի, և ներկանէ զար-
ձաթն յուսկի » :

Բայց աւելի ուրիշ տեսակ աշխատու-
թիւն մը որ կընայ կոչուիլ արծաթոյ և ու-

1 Վարդանայ Աշխարհագրութիւնն վերցի-
շեալ Մէկն-Մարդէնէն (ժագամանուեցաւ ՚ի գաղ-
զիւրէն և հրատարակուեցաւ Խորենաց Սահ-
մարհագրութեան հետ, իրեն պատուական
դորժոյն մէջ, Մémoire historiques et géo-
graphiques sur l'Arménie, Բարեզ. 1818, Հա.
Բ. 42 406-471.

կոյ, սիրելի է ինձ ցուցենել այս ժամանա-
կուան մէջ (Դար Ժ.Դ. և Ժ.Գ.) կատարուած,
կամ մանաւանդ մեծագին կամուրջ մը ձը-
գուած, մասնաւորապէս խալացի և Հայկ-
ազն վաճառականներէն, այն Այասի նու-
ւահանգստին և պարսկական մայրաքաղա-
քին Դավիթիու միջոց, ուղիղ գծով մը կրտ-
րելով լրուր Հայաստանի երկայնութիւնը,
և անկէ ալ զէպ ՚ի Հնդիկս և ՚ի Մինաց աշ-
խարհ ճամբան շարունակելով : Քանի՛ մի-
լինաւոր վաճառք անցան գնացին և իրա-
րու հետ փոխանակեցան այս վաճառաշա-
հութեան գծին վրայ : Թերեւս գծուար ըը-
ւոյ զանոնք մեզ երկակայելու . բայց պատ-
մական աշխարհագրին գեռ ևն փափազը
կատարելովիս չի լցուիր՝ ճանչնալու այն
վերցիշեալ երկու քազաքաց մէջ եղած
ճամբուն Յէ Կայարանիքը, որոնք միայն ա-
նուամբ յիշատակուած են վլորենասցի
Բեկոլոգիին, իւր մեծայարդ զրիխն մէջ որ
կոչուի Գարծառական Վալանասկանուրին :
Թէ որ յաւելցուցած ըլլար աշխարհացոյց
մը և կամ գոնեայ իւրաքանչիւր հան-
գրուանաց մէկմէկէ հեռաւորութիւնները
նշանած ըլլար, տեսակ մը Ուստինկերեան
ուղեցոյց տախտակ մը կունենացինք : Բա-
զումը ետեկ եղան ճշգելու այն վաճառա-
կանական կարուանին հանգրուանաց ա-
նունները՝ որոնք նաև շատ տեղ թերի են
յուղագրութենէ, և ամենէն աւելի ա-

զէկ վերոյիշեալ Հայոցը. զրոյս կը կարծէ որ ճշգած ըլլայ այն հանդրուաններէն մէկ քանի հատի ալ, բայց տակաւին ոչ սակաւ տարակդաններ կը մնան ասոնց վրայ, թերեւ նաև անկերպարան եղած և մասամբ ալ կործանած սարսափելի Աէնկթիմուր Թաթմարին Ասիոյ նոր աշխարհակալին վայրենի խուժաններէն. որուն պատճառաւ կրնաց ըսուիլ թէ այլայլեցաւ ոչ սակաւ համաշխարհական տնաւեսութիւնը. ուստի պէտք եղաւ վաճառականութեան նորանոր գծեր և նորանոր զոներ վնասուել երկրիս երեսոր. Խ վերոյ այսր ամենայնին հին հետքերը չեխն ջնջուած բոլորովին. և նոյն միջօցին որ այն տմարդի բանաւորին բանակը զասոնք կը կոխկուտիին, կը գտնենք Քրափիյոյ մը և Եղիղովերկեր մը որ նոյն թագաւորին Արքունիքը կ'ընթանան, և ոչ ասկաւ լցոյ կը տիգան իրենց անցած երկիրներուն վրայ, որոնց մէջ կայ նաև մեր հայրենիքն. Այս բաղդաւոր և բռնտառաւել գերմանացի ճանապարհորդէն հազիւ կէս գտար մը վերջը, կը տեսնենք որ նորէն նոյն ճամբան բռնեցին խումբ մը ընտիր խտայացի ճանապարհորդք, մեծաւ մասամբ Վենետիկեցիք, որ Հայոց երկրէն կ'անցնին երթալու յարքունի միապետաց նորանոր հարստութեանց Պարսկաստանի. որ են Ծենոյ Գաղերինոյ, Յովսափաս Պարպարոյ, Գոնդարին Ամրուսիոս, և Անանու

վաճառականն վենետիկեցի, որոնց ուղեւորական պատմութիւնքը խնամուլ հաւաքելով հրատարակեց անոնց հայրենակից բարեւիշատակն Ռամուզիոյ:

Բայց ո՞վ կրնայ կարծել, որ մինչդեռ ասոնք և ուրիշ ուղեւորը Հայաստանի արեւեան կողմը կը դիմէին, մի և նոյն ժամանակ արևետից կողմանէ ճամբայ կ'ընէր անոնց հարենակից մէկը, թերեւս իտարական որագոյն և ճոխագոյն հանձարն. կը քննէր այն օրերուն մէջ հանդիպած զրժագուղիմիւնները, հրարվարացին բռնութիւններէ պատճառեալ ցած երկիրներու ողողմունքները, կը զննէր կործանած քաղաքներ, սառնամաննեաց կարկառից և փատակաց տակ ջախջախած մարդիկ. կը լսէր գետնի ահաւոր բոմբինքը, Լատանինէն և Սպրումպովին աւելի ուժգին և որոտնդոստ, և նոյն իսկ զայրագին ծովէն, ինչպէս նոյն ինքը կը բացատրէ. և աներկիւղ կարգէ գուրս կատաղեալ բնութեան զիզաղէզ այս ամեն արհաւիրքէն, կը համարձակէր գեռ ևս անվախ ներս մտնել ահեղածայն քարանձաւին նեղ ձեղքուածին մէջ, և միջամուխ ըլլապով թաւալովը մինչեւ ի խորս կ'իջնէր յատակին, գետնին գաղանիքը հետագօտելու համար. ինքն իսկ խորհրդազգած անձն, գոնէ այս կէտին. Ո՞վ կը կարծէ որ այն անձն ուրիշ մարդ չըմուց բայց եթէ ասլառնի գե-

բազմոնց նկարիչն վերջին ընթրեաց : Յուստափի է որ մասնական և մանրազնին քըննութիւն մ'ըլլու ելով Արշամիկան ըսուած ձեռագրին վրայ , որ կը պահուի Միլանու Ամրոսուեան դրատումը , քիչ մը այս գաղտնիքը գորս հանէ , յայտնելով մեղիթէ երբ և ինչպէս այս ամենաքննելի այցելութիւնը բրած է անմահանունն Լունարտոյ տա վիճին յափունս Եփրատայ՝ Տաւրոս և Անտիտաւրոս լիրանց մէջ , և յափունս Կիլիկիյ , զոր ինքն անխտիք կերպով կ'անուանէ Արևմտեան Հայաստան¹ :

Այս երեւելի ճանապարհորդներէն ետքը յաջորդած գարուն մէջ սակաւաթիւք կը տեսնուին , ապահովապէս՝ տաճկական և պարսկական պատերազմաց ազմկայող ժամանակաց համար , որոնցմոլ ՚ի ծուենս բաժանեցաւ մեր արգէն ամայացեալ աշխարհն . սակաւէք այց ելուն այս թուականուս , և խիստ քիչ գրուած մեղի տանդեցին . մեր աշքն այս քիչերտն մէջ կը տեսնէն Ճերքինունք , Նիսապրի , Գարդարբայդ և Շերէկ անդղիացիք , կարսապետք իրենց անթիւ համազգեաց , որ մեր օրերը կը յաճախեն յԱսիս ինչպէս յԵւրոպա : Յաշորդ Ժէ գարն կրնայ համարուիլ իրը գաղղիացի՝ նկատմամբ այցելուաց Հայաստանի ,

¹ Տես զանգվարկան օրոգիրն The Academy , Թ. 462 , (12 մարտ 1881) :

թէ քարողիչք ըլլան և թէ վաճառականք . բայց ընդհանրապէս վերջի երեք գարերուն մէջ այնպէս բազմաթիւ են Հայաստանի և ըրջակայ երկիրներուն վրայ զրող մատենագիրներն , որ եթէ հարկ ըլլար և ծանձրութիւն չպատճառեալ կրնայի 200էն աւելի մատենագրաց անուն համրել և աւելի ևս թուով մը անոնց վերաբերեալ գրաւածները . գործք՝ որ այսօրուան օրս կրնայ ըստիլ թէ կը վիստան զանազան կերպերով ոչ միշտ հաւասար տեսութեամբ և արժեքով . Թէպէտ և շատերուն մէջ որ խօսեցան Հայաստանի վրայ նաև աշաց ահսութեամք , չեն կրնար բայց եթէ քիչերը ունենալ այն արժեքն և ծանօթութիւնն , ինչպէս են Գուուներփոր , Շարուկի , Բարոյ , Քեր-Քորպըր , Լիի Ամիրհ , Տիւպուս որ Մունքերիեց , կ. Քոփ , Վակենէր Մորիս , Դեսմիկ , Տէյրոլ , Յ. Պրայս . և Նրբամիտ անխոնջ քննարաններէ ումանք , ինչպէս են կրկին Ակե Մարգենէր , արևելագէտն՝ որուն վրայ երկար խօսեցանք , և Հոչակիսալն Վիլիկեն , որ այժմ իսկ կը պասկէ իւր Երկայն և մեծագին աշխատութիւնքը մեծ Ալիսարհագրական Բասարակով և Ալլասալ-աշխարհագրապետն Ռիդյէր , և իւր արժանաւոր յաջորդն Հ. Գիրերդ : Այցելուք Հայավենետկեան մասին՚ի յաշխարհահանդգիս կրնան նշմարել հարիւրէն աւելի այս ճանապարհորդաց գոր-

ծերը, և անոնց քովը տղղային մատենաւազ գրաց գործեր ալ, որ թէ և բազմաթիւ չեն, բայց յիրափ ստուգագոյն են իրենց տուած տեղեկութեանցը մէջ իրենց հայրենի երկրին այլ և այլ գաւառաց:

Վերոյիշեալ Վարդանէն ետքը, մասնաւորապէս նկատմամբ աշխարհագրական ուսմանց մեր դպրութիւնն աղմկալից յաջորդ ժամանակաց մէջ յուղելով՝ մեղի միայն քիչ կարեւոր և փոքր գործեր թողեր է: Եւ սակայն յիշատակաց տրժանի են քանի մ'ամենափափարելի գործեր, կորուսեալ և կամ ցարդ ծածկեալ. ինչպէս է այն ընդհանուր աշխարհացոյց տախտակըն և բոլոր տեղեաց և վանորէից Հայոց ստորագրութիւնն, զոր մեր Կաթողիկոսներէն մէկը յօրինել տուաւ, և 1562ին յղեց առ գերազոյն քահանայապետն Պիտոս Դ, ձեռամբ նախագովեալ մեր նախատպագրող Արքարինն: Վերյառաջագոյն յիշեալ Անկիւրացոյն ժամանակակից, որ է բաեւ ՚ի սկիզբն մէջ դարու, նշանաւոր անձ մ'ալ՝ Գրիգոր պատրիարք Կ. Փօլսի, բայ-

1 «Նոյն Արքար նուեիրակներնուուս, (և այլն, կը քրէը Կաթողիկոսն առ Պատն) տուինք, որ ձեր Արքութեանը մատուցանէ... ցուցակ մը ամենայն տեղեաց, և մենաստանաց բոլոր ժողովոց Հայոց ազգին ։ Ոինալտի, Տարեկիք, յամին 1564, թ. 51:»

յայլ գրուածոց ուսումնական աշխարհագրութեան զիրք մ'ալ թարգմաներ էր յարաբ լեզուէ, և ինքնին շիներ էր առաջին անգամ մեր մէջ յիշեալ Երկեազունա մը հայերէն անուամբք գրեալ ։ Իսկ նոր յիշեալ Արքարու գործոյն նման աշխատութեան մը ճեռք կը դարներ, 150 տարի ետքը, հայրենասէր անձ մը՝ Երևմիս Զելեսի մականու ամբ Քիոմիրքնեան, երիցագոյն Եղբայր Երանելի Տէր Կոմիտասոյ խոստավանողի, որ մարտիրոսացաւ ՚ի Կ. Պօլս յամին 1707: Այս աշխարհացոյց տախտակը շինուեցաւ ՚ի խնգրոյ Գերմանիոյ կայսերաշխան Դեսպանին որ ՚ի Կոստանդնուպոլիս, որ և աւելցընել տուաւ հայկականին հետեւոսպական լեզուով Հայատանի տեղեաց և վանորէից անաւնները, Անտարակսյոս արզինաւոր և օգտակար ծառացութիւնն մը բրած կ'ըլլայ, թէ որ ճարտար անձ մը Վենենայի Կայսերական ցիւաններուն մէջ իրնառելու փորձ փորձէ, և կամ նոյն իսկ այն գեսպանին աղջատոհմին քովը, որուն ոչ-

1 Եւ Գորոց յիշատակագիրն, որ և իր եղբօրորդին է, կ'ըսէ. «Տեղեակ (Էր Գրիգոր) արտապնոցն հանձնարոյ, և ևս սպառչապէն և երկրածափականին, լի և անթերի: ... Անլ և թարգմանեաց գիրք մի ըստուրլապի՛ արասի՛ լեզուէ՝ ՚ի մեր բարբառ, այլ և գունդ մի ՚ի մեր գիր և լեզու, երկիւց հանգոյն տառեղազարք շարիւ զարգարեալ»:

անունը և ոչ թուականը գտեր եմ, նա մունաւանդ և ոչ այլ ուրիշ նշան մը նոյն գործոյն, եթէ ոչ զի հեղինակն շատ աշխատանքով փաստակեր էր անոր վրաց, մասամբ մը այն իրմէ նշանակուած տեղեաց ինքնին անձամբ այցելու եղած ըլլալով, և մասամբ մ'ալ տեղացոց և տեղերուն զիրքերը տղէկ ճանչցողաց արժանահաւատ վկայութեամբը ստուգած ըլլալով:

Մինչդեռ Երեմիա ՚ի կոստանդնուպօլիս Հայաստանի քաղաքական սրբազն աշխարհացուցին կը պարապէր, հայ եպիսկոպոս մը բնիկ ծննդեամբ ՚ի նուիրական ափանց Երասխոց, Գողթին գտաւաէն՝ հռչակաւոր իրեն հին վիպասանից և իրեն գինեւէտ այգեստանեաց համար, ինքն ալ բանաստեղծ, թովման անունով, Հոդանոցի մայրաքաղաքը փոխադրուեած իւրքեւոյ որդւոյն (Մատթեոս) և (Ղուկաս) եղբարդրուեացն հետ, յետ բազում աշխատութեանց և ծախուց, 1695ին կը հրատարակէր շքեզ և մեծ Համատարած տախուակ մը, պողպատի վրաց փորուած, Շոնեապէր յաջողակ արուեստագէտ եղբարց ձեռքով, ինչպէս որ կը ցուցընէ փորուած լատին արձանագրութիւնն. « Hadrianus et Petrus Damianus Schoonebeck fratres faciebant Amstelodami, MDCXCV. »: Արժանի է ակնարկել մէյմը այն աշխարհացոյց տախտակին՝ որ յԱշխարհահանդիխա դրուած

է, և առաջինն է ՚ի կարգի հրատարակեալ Հայաբնածց հայկական այսարհացոցից, կատարելու թիւնը գտանելու համար, և զարմանալու յաւելեալ մասանց ճոխութեանը. ինչպէս են կենդանակամարին նշաններուն և եղանակաց այլարանական պատկերաց շարբն: Ասոնք ներկայացեալ են շորս խմբով համատարածին երկու կիսագնուոց չորս անկեանց մէջ և ամեն մէկ պատկերին ներըեր խրաբանչիւրին անունը նշանած. պատկերաց խումբերն այսպէս զետեղած են. ԶԳարունն կը ներկայացընեն՝ Փայտետն, Փերսոս, Փիւրրա, Արտսեակ և Արէս մոլորակ. զԱմառը կը ներկայացըն. Լուսաբերն Աստղիկ, Խոխու Հերա, Անահիտ, Գիշերավար, Կոսոնոս, Հերմիս. Աշնան կը վերաբերին Պան, Պոմոնա, Գեմետոր, Կիւրէէ, Վլորիս. Զմեռան՝ Եղոս, Վոոէս, Պասիգոն, Թեափիս: Փոքր երկնագունատ մը կը ցուցընէ զհամաստեղութիւն: Հեղինակն, և կամ թէ ըսենք, գործոյն կատարողն թուվմաս եպիսկոպոս՝ արտայացտեց և տպել տուաւ հայերէն ոտանաւոր յիշատակարան մը նոյն տախտակին ներքել, այսպէս:

« Նորոգ քանդակ գեղեցկավէպ հանրանշան Փոխագրեաց Թօմայեանորդ ոստ վանանդեան: Փորագրութիւն յոյժ ցանկալի, ՚ի ձեռն եղբարց հարազատի, Ագրինուու Եփկոնքէկի,

Եւ Պետրոսի քաջավարժիք
Ըստ Ղուկասու հմտագունի.
Երկանքը բաղմաք յայտածօղե
Եղթօրորդիք էմ անդրանիք.
Պահեսցէ ին յիւրում ծոցի :
Անգլէրտամ, 1693 » :

Այս ոտանտորիս զլուխը պարսկերէն
պրուած է ձինան-պէյտան (Ջիհան Ջիան),
որ է ծանօթութիւն աշխարհի կամ Տիեզերա-
գիտութիւն։ Վերայիշեալ Հեղինակը հրա-
տարակած էին նաև փոքր զբարյի մը մեկ-
նական, անուանելով դայն Բամայի Համա-
տարածի, 1690էն ՚ի վեր տպագրեալ, որ
նշան է թէ Աշխարհացուցին փոքրագրու-
թիւնն առ քանի մը տարուան մէջ եղած է։
Այս է փորագրեալ առաջին հայկական
աշխարհագրական տախտակն մեզի ծա-
նօթ, և թիրես ամենէն զեղեցկագոյնն
կամ չքեզագոյնն։

Որովհէաւել յիշեցինք թէպէտ և անուզ-
դակի՞ օտար փորագրողներ, արդար թուի
ինձ չմոռնալ Համա-Դայիֆա տաճիկ անուա-
նի աշխարհագրին տաճկական Տախտակաց
հայ քաջ փորագրողը, որը 1728ին հրատա-
րակուեցան ՚ի Կոստանդնուպոլիս . մեր
Հայուն անունը կը յիշէ Գոտէրինի իւր

1 Այս համատարած Աշխարհացուցիս պղըն-
ձէ տախտակաց ութ կատըներն կը պահուին Ա-
Պազարու Միիթարեանց քով։

Տաճկական նամակաց մէջ. և կըսէ թէ
ինքն ունի իւր ուսումնացին մէջ « Մա-
կարդակ կիսապնտի մը Տախտակը բարակ
փարուած ՚ի գալաթիացի Միկրոլ 1 » :

Ի հանգիսի զրուած աշխարհագրական
Տախտակաց հաւաքմանցը մէջ յիս Ամ-
սպերդամին կու զան Վենետիկաց Միիթա-
րեանց շինել տուածները. որոնց մէջ է
Հիեն Պայտեստին (Թ. 6), գործագրեալ
1746ին իրենց անմահական Հիմնագրին
Միիթարաց ջանիւրը. ուրիշ մ'ալ (Թ. 7)
ամբովզ Հայաստանի, նոյնպէս իրմէ պատ-
րաստուած, և հրատարակեալ իրեն մա-
հունեն երկու տարի ետքը: Աշխարհա-
ցուցից շաբրին մէջ անոնցմէ, առաջ զրուած
են (Թիւ 2-ը) Զորից մասանց աշխարհի
տախտակները, որ շնորհցան 1786-7ին,
Վանանդեցին Աշխարհացուցին ախորժա-
կին հետեւելով՝ զարգարուած են փորագիր
գեղեցկագոյն խորհրդաւոր նշաններով:
Համատարածը (Թ. 8) որ զանոնք կը լրացը-
նէ, անոնցմէ երեք տարի առաջ շինուած է
(1784): Զանց կ'ընեմ ակնարկերու Հաւա-
քածոյին մէջ ամեն եղածը, որ ամենը մէկէն
երեսունի շափ, մեծ և մանր աշխարհացուցը
կը պարունակէ . ուստի միայն կը յիշ-

1 La carta di un piano emisfero da *Mighir-dis* di Galata finamente intagliato. Հա. Գ. էջ 116-7.

տակեմ 10 տախտակաց Մհեմ Ալոյանը, մաս-
սամբ՝ ՚ի Բարիդ շինուած մասամբ մ՝ ալ հօս
՚ի Վենետիկ, 1849ին, և փոքր Ալոյան՝ որ կը
բազկանայ 42 տախտակներէ, նոյնպէս ՚ի
Ս. Ղազար շինուած յաջորդ տարին (1850):
Ի Հարց Միթթարեանց Վեննացի շինուած՝
հրատարակուեցաւ ուրիշ Ալոյան մը հա-
ւասար մեծութեամբ և 21 տախտակով
1857ին. ասոնք միանգամայն բաց յերկու
պղտի գոռնուերէ, առուին մեզի նաև գեղե-
ցիկ Երկրագունս մը երկու ոտնաշափ տրա-
մադնով:

Պէտք չէ լրել հօս նաև կէս-երկնային
նոր արուեստէն հանած օգտակարութիւն-
քը, որ հրաշալի կերպով լուսով կը նկա-
րէ ոչ միայն մարդկանց դէմքը, այլ նաև
բնութեան ուրիշ գեղեցկութիւնքը և ճար-
տարապետին զորձերը: Լուսանկարչու-
թիւնն թէ որ ացնչափ երկիրներու համար
աշխարհագրութեան մեծ օգնական եղաւ,
մեր աշխարհին համար կրնանք ըսել նա-
խախնամական. վասն զի ասովէ, թէ որ
կրնայ զուրցուիլ, կը փրկաբն և կը պա-
հուին թզթի փրայ իւր հին յիշատակարան-
քըն, որք յանփութութենէ օրէ օր կորու-
սանելու վրայ են իրնց խակատիպ կերպա-
րանքը, և նոյն իսկ գոյութիւննին: Հօս
գրուած Մհեմ Տեսորակ մը, կըցուցընէ բաց
յուրուագիծներէ և տպագիրներէ Հայա-
ստանի շատ մը լուսանկար պատկերներ, որ

մասամբ Որուս արուեստագիտի (Երմա-
քով) մը գործն է, և մաս մ՝ ալ ազգային
արուեստագիտաց. որոնց մէջ նշանաւո-
րաց մէկն է Տփխիսարնակ Յովիկ: Քիարը-
ձևան, որ անբաւ զոհողութիւնմիք և վաս-
տակօք հարիւրաւոր պատկերներ լուսա-
նկարեց մեր անուանի Աղիտաւոր բաղադրիկ
Անոյ, որ ժ գարուն մեր Բագրատունի
թագաւորաց մայրաբաղադրն էր. և անոնց-
մէ մեծ մաս մը հայելուղիտակի յարմար-
ցուած են, ինչպէս որ Աշխարհականդիխիս
մէջ զրուած 50 հատի շափ կը տեսնաւին:

Մտածելով արդ որ այս տախտակաց,
աշխարհացուցից, լուսանկարաց և աշ-
խարհագրական զիտութեան վերաբերեալ
գրոց որ և իցէ Հաւարմունքն, արդարեւ կը
պարունակէ հայկական դործոց մեծագոյն
մասը այլ ոչ բովանդակը, այս անսակին
մէջ, վերջին մէկուկէս գարու միջոցին մէջ,
որ յաջորդեց նմանօրինակ վշտափի ու թիւ-
նախընթաց մէկուկէս գարու մը, մեր հայ-
րենական երկրին վրայ տաճկական և
պարուկական բանակաց խիստ շատ անգամ
իրարու հետ բախմամբը, և վերջերս՝ այս
գարուս մէջ Ռուսական գնդից խաղաց-
մունքը (որ չորս կամ հինգ արագ պատե-
րազմներով առին յառաջնոցն ոչ սակաւ
մասն). — մտածելով նաև զրեթէ անբնդ-
հատ եղած աւերմունքները յանսանձ և
զերփող ցեղերէ, յայս ունիմ՝ որ կարեկ-

ցութեան արժանի ըլլայ Հայ ազգն, թէ
որ յաջողած չէ այնչափ անդուռ տառա-
պանաց մէջ աւելի և մշակելու աշխար-
հագրական ուսմունքը, մասնաւանդ իւր
հայրեննեացը. որ երբեմն ունէր հաւանարէն
արդի բազմամարդ խտալիացէն աւելի զիւ-
զորայս, յորոց հիմա հազիւ թէ մեզի կը
հասնին 5000 յատուկ ազգային անուններ,
՚ի բաց թողով օտարաձայն անունները.
բայց խծդութիւնն և բարբարասութիւնն
որ վեց գարէն աւելի եղաւ և գեռ ես կայ,
օրէ օր կործաններէն իւր պատաւական յի-
շատակարաններէն մէկը, և անհետայը-
նելով ամ յամէ այն նուիրական և սիրելի
հայրեննական անուններէն մէկը, կը վախ-
ցընէ զմեզ, (թէ որ իրականապէս չփոխաւի
այս կերպով երկրի մը վարչութիւնս, որ
ինչ որ ալ ըլլայ չուրանայ պիտի երրեք իւր
նախնական ազնուականութիւնը, և ոչ պի-
տի մոռնայ իրեն արդիւնքը՝ ինչ ալ որ ե-
զած ըլլայ), շատ չերթար որ փոխանակ
հայկական աշխարհագրութեան, Աւերա-
գրութիւն մը պէտք ըլլայ:

Հ. Պիտու Մ. Անելին

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԱՍԻԲՈՒԹԻՒՆԻ

ՏՊԱԴՐԵԱԼԻ Ի ՍԱԽՐԲ ԴԱԶԱՐ

Եղեալը ՚ի Հանդիսին Վ ԱՆԵՍՊԿԿԿ.

1. Ացնոց (Գերասի. լ.) — Ընդարձակ աշխար-
հագրութիւն, 1802-1816:

2. Ալիսան. (Հ. Պ. Մ.) — Աշխարհագրոց առ-
լաս, Ընդարձակ նախաշաւարդով Աւաստական,
բնական և բազմաբնական աշխարհագրութեան —
Փորագրեալք ՚ի Բարիզ, յորում կը պարունա-
կին հետեւ առանակներն:

Համատարած յերկու կիսապունսու — Ա-
րեալյին քրութիւն — Ասիա — Օսմանեան Պե-
տութիւն — Հայոստան — Եւրոպա — Աֆրիկէ
— Ամերիկա Հարաւային — Ամբրիկա Հիւսի-
սային — Ավելանիսի:

3. — Բարգիսութիւն Հայոստանի. (գաղ-
զերէն), 1816:

4. — Աւազութ և Աշխարհ Հայոստանի, Եռա-
լեզուեան. (Հայ. - գաղզ. - անգլ.) Եռահատոր
պատկերազարդ, 1872:

5. — Եկերակ. Ասոր հաստարակութիւն պատ-
կերազարդ, 1881:

6. — Վասպուկան աշխարհագրութիւն պատ-
կերազարդ Ընդարձակ, 1853:

7. Աշխարհագրական առանականիք, 1695-1881:

8. Բժիշկան. (Հ. Մ.) — Ճանապարհորդու-
թիւն ՚ի Ահաստան, 1830:

9. **Եազրկնամ (Հ. Ա.)** — Տարեցք աշխարհութեան, 1866:

10. **Ինձիձեան (Հ. Պ.)** — Աշխարհագրութիւն հին Հայաստանի, 1822:

11. — Հնախօսութիւն Հայաստանի, 3 հատ. 1835:

12. — Վասկոր. (իտալերէն), 1831:

13. **Լազարովիչ** — Նկարագիր Կալկագայի, 1852:

14. **Լանկուցա** — Քառայեցուեան նկարագիր պատկերաբարդ Վանաց Ա. Ղաջարու. (գաղղերէն), 1869. — (գերմաներէն), 1872. — (իտալերէն և անգլիերէն), 1874:

15. Ա. Համատարած աշխարհացյալ մեծ, զանազան շքել պատկերօք զարդարուած. տապարեալ յԱմստերդամ, 1693. (Պղնձեայ ասիստակները ութ կոտր կը դանուին 'ի Ա. Ղաջար):
Բ. Աշխարհացյալ յԱրաւան, փորագրեալ 'ի Անէնեաթիկ, 'ի Մինիթարեանց, կը բովանդակէ հետեւեալ տախտակները.

Եւրոպա. — Ասիստ, 1787. — Ափրիկ, 1786. — Ա. Արիկա, 1787. — Երկիր Աւետարաց, 1746. — Հայաստան, ըստ հին և նոր աշխարհագրաց, 1784. — Համատարած քառակուսի, 1784. — Համատարած կիսագունան, 1784:
16. Հերում Պատմիչ — Պատմութիւն Թագարաց, 1842:

17. **Ճարիկան (Հ. Ար.)** — Տարեցք Երկրաշախութեան, 1843:

18. **Մայքրար Արքահայր** — Աշխարհագրաբան և կենսագրական Բառդիր Ս. Գրոց և Հայաստանի, 1749,

19. **Պայիկնամ (Հ. Հ.)** — Տարեցք Երկրաշախութեան, 1858:

20. **Պրունեան (Հ. Ա.)** — Եռանկիւնաշախութեան, 1810:

21. — Ընդարձակ Երկրաշախութիւն, 1794:

22. **Սարգիսեան (Հ. Ա.)** — Ճանապարհորդութիւն 'ի Մեծ և 'ի Փոքր Հայս: Պատկերագարդ, 1864:

23. **Ուշրքեան (Հ. Ա.)** — Աշխարհագրութիւն Մովսեսի Խորենացւոյ, նոր Ժարդանսութիւն գաղղերէն բնագրաւն հանգերձ, բազգաւուած նոր ընտիր օրինակի հետ, ծանօթութեամբ, 1881:

24. **Վասորալաշ Ջիկիինսիի** — Ա. Ղաջար Աւետակոյ. (Ենէրէն), հանգերձ տեղեկութեամբք Լեհաստանի հայ գալթակահութեթ վայ, 1876:

25. **Փափաղկան (Գիրապ. Ի.)** — Երկրաշախութիւն գործնական, 1810:

26. **Քայունինի (Հ. Ա.)** — Աշխարհագրութիւն Հայաստանի, 1837:

27. — Համառաօտ Հնախօսութիւն Հայաստանի, 1855:

28. **Օդուզիւնեան (Հ. Պ.)** — Կանուզզութեան, 1809:

Զանազան աշխարհագրական տախտակներ.

1. Պոնտու կամ Ալար Մոլ, հայ և տաճիկ գրերով, փորագրեալ 'ի Վենետիկ, 1820: — 2. Խորիմ, 1830: — 3. Օսմանեան պետական Եւրոպայի, 1791: — 4. Մարմարա, 1805: — 5. Ռուսի Հայաստան, գղղ. և ուսա գրերով, 1828: — 6. Ռուսաստան. — Տեղագիծ նահանջման բիւրուն, Նախնի Ելլացա և Համառածք Յունաց, Նեղուց Կ. Պոլսոյ (աաճկերէն, հայ տառերով). Նոյն իտալերէն. Տաճկաստան Եւրոպայ. Տաճ-

կառատան Ասիայ. — Տեղագիր պաշտրման Սերուկուսա քաղաքի. Յատակագիծ Սերուկուսայ. — Տեղացոյց Աթէնքի, Հակառամարտին Պղամեայ, Երթակայ վայրաց Աթենոց, Հակառամարտին Սաղամինոյ, Մարտաթնենի նաւամարտին. Արձին Թերմապիլեայ, և այլն: 7. Եփակ գուառ ընդարձակ, Տեղացոյց քաղաքին Ահոց, Կոր հրատարակեալք (1881):

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱԾՆ ԵՐԿԱԾՈՒՐՈՒԹԻՒՆ

հրատարակեալք

ԱՐՏԱԳՈՅ ՄՐՅԱՅ Պ. ՊԵՏՐՈՎԻ

Եղեալք ՚ի Համդիսին վենետիկ.

29. (Արել Արքեալ.) — Վազարչապատ, սառ-
բագրութիւն, առզ.՝ ՚ի Վազարչապատ, 1874:

30. Ալյոսիլ — Լուսանկար պատճեր և տեսա-
րան Հայաստանի:

31. Գասպարինեալ (Ք. Գ.) — Բնդշանուր տե-
սութիւն և ամենի և արգի վիճակ հնդկարենակ աշ-
դայնոց. Գիւղինիա, 1879:

32. Եսայինս (Եպրացիս Վ. Ավրամցի) —
Վերը Տարեցոյ. Կ. Պ. Պետրով, 1879:

33. Մանկունին — Այրիվանիք կամ Փեղարդաց
վարք. Վազարչապատ, 1874:

34. Մանկուն (Վարդ. Իլիոնիշիանեցի) —
Պատմութիւն անցից անցելոց Աւանաց վանաց.
Վազարչապատ, 1874:

35. Մկրտչեան (Բոյճ. Վ.) — Ճանապար-
հարգութիւն ՚ի Բարձր Հայու. Կ. Պ. Պետրով, 1870:

36. Նարակեան (Պոլոս Վ.) — Արտօոր Հայա-
ստանի կամ Տեղեկագիր Բալուայ, Քարերդու,
և այլն: Կ. Պ. Պետրով, 1878:

37. — Տեղեկագրութիւն ընդհանուր վիճա-
կաց Նիկոլային. Ավրամուց, Սիմբիհամբու,
Գաղամուց. Կ. Պ. Պետրով, 1871-77:

38. Շամփուրաւենակ (Յամին. Եպիփիկ.) — Սառ-
բագրութիւն Կամուսպիկ Եպիփանիք և Հինգ գա-
ւառաց Այրարասայ. 2 հա. Էլլիսածին, 1842:

39. Օլյուրեան (Ո. Կ. Վասիլեցի) — Գեղեց-
կան Հարսանիք ՚ի Հայաստան. Կ. Պ. Պետրով, 1870:

40. Ջարարեանց (Վարդիս Վ.) — Ճանապար-
հարգութիւն ՚ի Մէծն Հայաստան. 2 հատոր
Տիֆիս, 1842-58:

41. Վարզինեալ (Տ. Արխանեկին Վ.) — Պահ-
պուխտ Վանեցի. Կամակենը, Էրդեր, առած-
ներ, Կ. Պ. Պետրով, 1873:

42. Վեդրակեան (Արխանեկին Վ.) — Հնու-
թիւնք հայրենեաց ՚ի գաւոտին Երնջակու. Վա-
զարչապատ, 1872:

43. Վրացաննենաց (Դարեցին Վ.) — Թուրոս
Աղբար, Հայաստանի ճամբարդ. Կ. Պ. Պետրով, 1879:

44. Վանան (Վարդ. Վարսիզակցի) — Խոզ
շապրենեաց. Կ. Պ. Պետրով, 1879:

45. Փիրբայինեանց (Պենդ Վ.) — Ճանա-
պարհորդութիւն ՚ի մոյր Ամոռն արարատեան.
Կ. Պ. Պետրով, 1871:

46. Ֆերունիսան (Բարունեակ Պէյ) — Ճանա-
պարհորդութիւն ՚ի Բարելն ընդ Հայաստան.
Արմազ, 1876:

✓ 47. Abich (H.) — Vergleichende Geologische Grundzüge der Kaukasischen, Armenischen und Nordpersischen Gebirge: Prodromus einer Geologie der Kaukasischen Länder. St. Petersburg, 1858.

48. Ainsworth (W.) — Travels in the track of the Ten thousand Greeks. London, 1844.

49. — Travels and researches in Asia Minor, Mesopotamia, Caldea and Armenia. 2 vol. London, 1842.

50. Anacletio (Giuseppe) — La Persia descritta. Relazione di un viaggio. Napoli, 1868.

51. Aucher Eloy — Relation de voyage en Orient, de 1830 à 1838. Revues et annotées par M. le Comte Jaubert. 2 vol. Paris, 1843.

52. Barker Burckhardt (Wil) — Lares and Penates, or Cilicia and its Governors, being a short historical account of that Province, from the earliest times to the present day. Edited by Will. Francis Ainsworth. London, 1853.

53. Bartholomei (Général) — Lettres numismatiques et archéologiques relatives à la Transcaucasia. St. Petersbourg, 1859.

54. Beaufort Francis — Karamania, or a brief description of the South Coast of Asia-Minor. London, 1817.

55. Bedik (Petr.) — Cehil-Sutun, seu Explatio utriusque celeberrimi ac pretiosissimi Theatri Quadraginta Columnarum in Persiæ Orientis, etc. Viennæ Austriae, 1678.

56. Bergd (Adolf) — Die Sagen und Lieder des Tscherkessen-Volkes, gesammelt von Kardinal Schora-Bekmursin-Nogmo. Leipzig, 1866.

57. Bergeron — Voyages faits en Asie-Mineur, etc. Hage, 1735.

58. Bianchi (Aless.) — Viaggi in Armenia, Kurdistan e Lazistan. Milano, 1863.

✓ 59. Bodensted (Fried.) — Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen. Ein Beitrag zur neusten Geschichte des Orients. Frankfurt am Main, 1849.

60. — Tausend und ein Tag im Orient. Berlin, 1850.

61. Boré (Eugène) — Mémoires d'un voyageur en Orient, 2 vol. Paris, 1840.

62. — Arménie (Univers Pittoresque).

63. Bouillaye Le Gouz — Les Voyages et les observations. Paris, 1657.

✓ 64. Bryce (James) — Transcaucasia and Ararat. London, 1878.

65. Buhse (D.) — Eine Reise durch Transkaukasien und Persien in den Jahren 1847-1849, Berlin.

66. Chanykoff (Nik.) — Reise im nördlichen Kleinasiens im Jahre 1846, Berlin.

67. Charden — Voyage en Perse et autres lieux de l' Orient, 5 vol. Paris, 1723.

68. Chesney — The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829, with a view of the present state of affairs in East. London, 1854.

69. Chonon (P. Gabriel Capucin) — Relations nouvelles du Levant; ou Traité de la Religion, du Gouvernement et des Coutumes des Perses, des Arméniens et des Gagues. Lyon, 1671.

70. Шопена (И.) — Исторический памятник состояния Армянской - Области въ

эпоху ся присоединенія къ Россійской-
Імперіи. Санктпетербургъ, 1832.

71. *Creagh (James)* — Armenians, Koords
and Turks, 2 vol. London, 1880.

72. *Curzen (Robert)* — Armenia, Erzerum.
London, 1854.

73. *Deyrole (Théoph.)* — Voyage dans le Lazi-
stan et l'Arménie 1869, Paris.

74. *Dubois (Fred. de Montpéraux)* — Voyage
autour du Caucase, 6 vol. Paris, 1839.

75. *Edib-Mehemmed* — Itinéraire de Constan-
tinople à la Mecque, en 1682. Imprimé en 1816-
17, trad. par Bianchi.

76. *Eichwald (Ed.)* — Reise auf dem Caspi-
schen Meere und in den Kaukasus, 2 vol. Stutt-
gart, 1834.

77. *Eynaud* — Les Arméniens dans l'Armé-
nie Turque. (Bulletin de la Société de Geogra-
phie), Novemb. 1869, Paris.

78. *Favre (C.) et Mandrot (B.)* — Voyage en
Cilicie. Paris, 1878.

79. *Filiger* — Beiträge zur Ethnographie
Klein-Asiens. Breslau, 1875.

80. *Filippi (De)* — Viaggio in Persia. Mila-
no, 1865.

81. *Flandin (Eugène)* — L' Orient, 2 vol. Pa-
ris, 1853.

82. *Fleurieu* — Etat présent de l' Arménie,
tant pour le temporel que pour le spirituel:
avec une description du pays et des mœurs
de ceux qui l' habitent. Paris, 1694.

83. *Fontanier* — Voyage en Orient (1821-29).
Paris, 1829.

84. *Foton (Felix de)* — La Russie dans l'A-

sie Mineur, ou Campagnes du Maréchal Paske-
vitch en 1828 et 1829. Paris, 1840.

85. *Fraser* — Travels in Koordistan, Me-
sopotamia, etc. London, 1840.

86. *Gemelli Carreri (Giov. Franc.)* — Giro del
Mondo, 6 vol. Napoli, 1699.

87. *Gile* — Lettres sur le Caucase et la Cri-
mée. Paris, 1859.

88. *Görres (Joseph)* — Die Japhetiden und ihre
gemeinsame Heimath Armenien. München,
1844.

89. *Grewingh (D. C.)* — Die Geognostischen
und Orographischen Verhältnisse des nördli-
chen Persiens. St. Petersburg, 1853.

90. *Hagemeister (Jules de)* — Essai sur les re-
sources territoriales et commerciales de l'A-
sie Occidentale. St. Pétersbourg, 1839.

91. *Hamilton (Will.)* — Researches in Asia
Minor, Pontus and Armenia, 2 vol. London,
1842.

92. *Hasselquist (Fred.)* — Voyages dans le
Levant, 1749-52. Paris, 1769.

93. *Herbert (Thomas)* — Relation du voyage
de Perse. Paris, 1663.

94. *Hirschfeld (D. G.)* — Bericht über eine
Reise im südwestlichen Kleinasien, 1874.

95. *Hommaire de Hell (Xav.)* — Voyage en
Turquie et en Perse, 4 vol. Paris, 1854-7.

96. *Jardot* — Révolutions et Migrations des
Peuples de la Haute Asie. Paris. (Sans date).

97. *Jaubert* — Voyage en Arménie et en
Perse. Paris, 1821.

98. *Ker-porter (Robert)* — Travels in Georgia,
Persia, Armenia, 2 vol. London, 1825.

99. *Kiepert* — Ueber älteste Landes und Volksgeschichte von Armenien. Berlin, 1869.
100. — Memoir über die Construction der Karte von Klein-Asien und Türkisch Armenien in 6 Blatt. Berlin, 1854.
101. — Ueber die Lage der Armenischen Hauptstadt Tigranocerta. Berlin, 1878.
102. *Kinneir (John Macdonald)* — Journey through Asia Minor and Koordistan in the years 1813 and 1814. London, 1818.
103. *Klaproth* — Mémoire relative à l'Asie. Paris, 1824.
104. *Koch (Karl)* — Reise durch Russland und den Kaukasischen Isthmus in Jahren 1836–8, 2 vol. Stuttgart, 1843.
105. — Reise in Grusien, am Kaspischen Meere und im Kaukasus, 3 vol. Weimar, 1847.
106. *Kolenati (F. A.)* — Die Bereisung Hoch-Armeniens und Elisabethopol, etc. Dresden, 1858.
107. *Kotschy (D. Theodor)* — Reise in den Cilicischen Taurus über Tarsus. Gotha, 1858.
108. *Langlois (Victor)* — Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus, 1852–53. Paris, 1861.
109. *Leandro (Fr.)* — Viaggio in Palestina, Persia e Mesopotamia, 1753–57, Roma.
110. *Lebrun (Corneille)* — Voyage au Levant. Paris, 1714.
111. *Lejean (Guillaume)* — Une nuit d'hiver dans l'Anti-Taurus, 1866. (Tour du Monde).
112. *Martin (Thomas George)* — Der Periplus des Pontus Euxinus, und der paraplus von Armenia. München, 1864.

113. *Mignan (Robert)* — A Winter journey to Koordistan, 2. vol. London, 1839.
114. *Millingen (Major Frederick)* — Wild life among the Koords. London, 1870.
115. *Moltke* — Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839. Berlin, 1841.
116. *Morery (Louis)* — Relations nouvelles du Levant. Lion, 1671.
117. *Morier (James)* — A Second Journey through Persia, Armenia and Asia Minor. London, 1818.
118. *Moynet* — Voyage au littoral de la Mer Caspienne, 1858, octob. (Tour du Monde).
119. *Ohsson (M. C. D')* — Des peuples du Caucase et des pays au nord de la Mer Noire et de la Mer Caspienne dans le X siècle: Voyage d' Abou-el-Cassim. Paris, 1828.
120. *Olivier (G. A.)* — Viaggio nella Persia. Milano, 1816.
121. *Ouseley (Will.)* — Travels in Persia, etc. 3 vol. London, 1819.
122. *Parrot (Freidrich)* — Reise zum Ararat. Berlin, 1834.
123. *Petermann (H.)* — Reisen im Orient. Leipzig, 1860–1.
124. *Philippe (Rev. P.)* — Voyage d'Orient. Lion, 1669.
125. *Pouillet* — Nouvelles Relations du Levant, 2 vol. Paris, 1668.
126. *Rauwooff* — Beschreibung der Reyss Armenian, etc. Augsburg, 1583.
127. *Sachau (Edu.)* — Ueber die Lage von Tigranokerta. Berlin, 1881.

128. Sandreeczi (C. D.) — Reise von Smyrna bis Mosul, 2 vol. Stuttgart, 1857.
129. Sandwith Humptry — A Narrative of the siege of Kars. London, 1856.
130. Sanson — Voyage ou Relation de l'Etat présent du royaume de Perse. Paris, 1695.
131. Schilberger (Johann) — Reisen in Europa, Asia und Afrika. München, 1859.
132. Schläfli (Alex.) — Reisen in den Orient. Winterthur, 1864.
133. Schulz (Ed.) — Mémoire sur le Lac de Van et ses environs. (Journal Asiatic, 1840).
134. Smith and Dwight — Missionary Researches in Armenia. London, 1834.
135. Southgate (Horat.) — Narrative of a tour through Armenia, Kurdistan, etc. London, 1840.
136. Struys (Jean) — Les voyages en Moscovie, en Tartarie, en Perse, aux Indes, etc. 3 vol. Lyon, 1682.
137. Tavernier (J. B.) — Les six Voyages en Turquie, en Perse, et aux Indes, etc. 3 vol. Paris, 1676.
138. Tchihatcheff (P.) — Lettres sur la Turquie. Bruxelles et Leipzig.
139. — Description de l'Asie Mineure, 4 vol. avec deux Atlas. Paris, 1853.
140. — L'Arménie et la Perse. Texte et gravures, 2 vol. Paris, 1842.
141. — Description de l'Arménie et la Perse, etc. Paris, 1842.
142. Thevet (F. André) — Cosmographie de Levant. Anvers, 1556.
143. Tournefort (Pitton de) — Relation d'un voyage du Levant, 3 vol. Lyon, 1717.

144. Vereschaguine (Basile) — Voyage dans les provinces du Caucase, 1864-5. (Tour du Monde).
145. Villotte (P. J.) — Voyage d'un Missionnaire de la Comp. de Jésus en Turquie, en Perse, en Arménie, en Arabie et en Barbarie. Paris, 1730.
146. Vivien (de Saint Martin) — Etude de Géographie ancienne et d'Etnographie asiatique, 2 vol. Paris, 1850.
147. — Un chapitre de Géographie Orientale. (Annales des voyages. Janvier) 1867.
148. Wagner (Moritz) — Reise nach Kolchis und nach den Deutschen Colonien jenseits des Kaukasus. Leipzig, 1850.
149. — Reise nach Persien und dem Lande der Kurden, 2 vol. Leipzig, 1852.
150. — Reise nach dem Ararat und dem Hochland Armenien. Stuttgart, 1848.
151. Warrington (W. Smith) — Geological features of the country round the Mines of the Taurus in the Pashalie of Diarbekr, etc. 1857.
152. Wilbraham (Rich.) — Travels in the Transcaucasian Provinces of Russia. London, 1839.